

Jiří Štaif, *Obezřetná elita. Česká společnost mezi tradicí a revolucí 1830-1851*,

Praha 2005, Dokořán, 474 s.,
ISBN 80-7363-014-1

Monografie o českých dějinách 19. století nevycházejí u nás každý den, a proto si zaslouží adekvátní pozornost, a to nejen pokud se jedná o jejich potenciál vyvolat diskusi nad problémy dějin 19. století, ale současně i v širších souvislostech role teorie a konceptuálního myšlení v české historiografii. Autor recenzované knihy je znám svým dlouhodobým zájmem vnášet do diskusí českých historiků abstraktnější rovinu pojmového myšlení, inspirovanou především anglosaskou tradicí sociálních a kulturních dějin. Zde se naskytá otázka, zda právě rozsáhlá a obsažná publikace o „obezřetných elitách“ dostává tomuto v české historické vědě nesamozřejmému nároku reflektovat vlastní metodologický a pojmoslovný aparát a současně přinášet nové inspirativní otázky interpretačního charakteru. Ve svém komentáři se chci zaměřit na autorův způsob zacházení s konceptuální výbavou, na níž jak explicitně, tak implicitně staví. V žádném případě nemám ambici hodnotit dílo jako celek, což by vyžadovalo jeho zařazení do vícero kontextů, než je na tomto místě možné učinit. Omezím se proto jen na teoreticko-kritickou analýzu využívání a reflexe některých pojmů, na nichž autor staví svou práci.

V knize se poměrně živě střídají pasáže čistě vyprávěcího charakteru, krátké analýzy pramenných textů, formulace tezí s argumentační podporou i konceptuální úvahy, mající povahu spíše esejistického zamýšlení nad představovaným problémem. Již z této „rytmizace“ práce je zřejmé, že se nám zde nedostává klasického rozdělení textu knihy na formulaci teoretických a metodologických předpokladů práce v úvodu a samotný výklad problému, které je typické především pro německý vědecký diskurz a autorovi je nejspíš do jisté míry vzdálené. Tomuto postupu neodpovídá ani povaha úvodu (s. 9-13), v jehož rámci jsou sice zmíněny některé metodologické inspirace, nicméně nejsou širěji rozvedeny ani nijak problematizovány. Sice se zde dočteme, že si historik může zvolit „takový úhel pohledu na dějiny, jenž bude více abstrahován od názorů aktérů ve prospěch pojmů, které mu pomohou v obecnější rovině interpretačně uchopit jeho téma“ a že takovými pojmy jsou pro autora „elita a širší kontext společenské změny“, na následujících stránkách se však musíme nejprve spokojit s konstatováním, že při volbě tohoto „metodologického instrumentária“ hrály roli autorovy „osobní dispozice“ a „širší kulturní kontext současnosti“, a poté s vyjmenováním historiků, jež se nějakým způsobem dotkli problému elit, resp. alternativních elit v moderní době (Toynbee,

Anderson, Breuille). Domnívám se, že na tomto místě by bylo možné daleko širěji reflektovat pojem „elity“ i termín „společenská změna“, jež vycházejí s jistého sociologického kontextu a nepředstavují zdaleka neproblematické nebo nevinné „instrumentarium“. Sociologická debata o problému elit přitom nemusí představovat pouze jakousi „teoretickou nadstavbu“ historického výzkumu, ale může přinášet široký potenciál interpretačních možností konkrétních zkoumaných situací.¹ Pojmenovává-li tak J. Štaif například svůj předmět výzkumu, tzn. národní elitu jako „obezřetnou“, navozuje to představu o nějaké původní, téměř substanciálně psychologické povaze jedné sociální skupiny; přitom analyzovaný fenomén je zjevně především problémem vztahu určitých skupin aktérů, jež se zakládají na principech moci, panství nebo autority.² Současně však nemůžeme autorovi vytknout, že by si tento problém na několika místech neuvědomoval. V úvodní pasáži 4. kapitoly *Národ: od společné představy k emancipačnímu nacionalismu* nastiňuje poměr „starých“ a „nových“ elit, jež jsou definovány na základě vztahu k „středním vrstvám“. Následná analýza začíná velmi inspirativním problémem legitimizační funkce statistického konstruování počtu „národních příslušníků“, v níž autor zhodnocuje své rozsáhlé studium rakousko-uherské statistiky. Po důkladném přehledu dobové „statistické“ argumentace, která je doplněna, podle mého názoru, v tomto kontextu ne zcela relevantními poznámkami o „seriózním přístupu“ autorů statistických děl, tzn. „bez osobního či skupinového zájmu záměrně zkreslovat faktický stav“, nebo o „relativní spolehlivosti“ některých údajů (oficiální sčítání lidu před rokem 1848), je obrácena pozornost k „ideologii českého austroslavismu“ a k polemikám několika představitelů různých typů elit o definici české národnosti v rámci rakousko-státní a slovanské identity. Kromě krátké poznámky (s. 133) o „vzrůstajícím národním uvědomění mezi pražskými měšťany“ se však roli „středních vrstev“ ve výkladu nedostává takové pozornosti, jež by vyplývala z úvodní formulace problému. Nespočívají snad procesy legitimizace ve stejné míře na interakci elitní a ne-elitní kultury? V této souvislosti se nemohu ubránit dojmu, že by se uvedené pasáže obešly bez konceptu elit a pohybují se spíše na poli dějin idejí. Oproti tomu v další kapitole *Nacionalismus: od společného postoje ke společné akci* se již explicitně dostává do popředí problém společenské interakce, resp. komuni-

1 Od počátku 90. let byl věnován zvýšený zájem sociologů především problému elit v souvislosti s transformačními procesy v postkomunistických zemích. Pro základní přehled bádání srov. MICHAEL HARTMANN, *Elite-Soziologie. Eine Einführung*, Frankfurt am Main-New York 2004; *Elitenmacht*, hrsg. von RONALD HITZLER, STEFAN HORNPOSTEL, CORNELIA MOHR, Wiesbaden 2004; BARBARA WASNER, *Eliten in Europa. Einführung in Theorien, Konzepte und Befunde*, Wiesbaden 2004.

2 Autorova analýza by se například mohla inspirovat konceptem konfigurací elit, o níž píše ANTON STERBLING, *Eliten im Modernisierungsprozess. Ein Theoriebeitrag unter besonderer Berücksichtigung grundlagentheoretischer Probleme*, Hamburg 1987.

kačních kanálů a eskalačních akcí národně identitotvorných procesů. Autor zde vcelku úspěšně rozebírá několik akcí předbřeznové doby, jež, podle jeho názoru, hrály důležitou roli v „mobilizaci českého národního hnutí“, i když je možno podotknout, že občas text zbytečně zatěžuje pro výklad nepotřebnými faktografickými odbočkami. Daří se mu poukázat na důležitou roli aktivit, které se dostávají do veřejného prostoru a začínají významně ovlivňovat jeho chápání. Vystává zde však jeden problém, který se jako předpoklad vynořuje na různých místech textu a je i součástí koncepce celé práce.

Širší společenskovední reflexe teoretického rámce ústředních pojmů Štaifovy práce by mohla ukázat, jak jsou v české historické vědě stále přítomna určitá teoretická východiska, která již v mezinárodním kontextu prošla důkladnými kritickými diskusemi a jejichž reflexe by byla produktivní i pro český kontext. Jiří Štaif přijímá jako jedno ze svých východisek pojetí „české národní agitace“, jež je až dosud centrálním výkladovým schématem českého národního hnutí. Je založeno na představě na jedné straně aktivní složky modernizačních agitátorů („národní reprezentace“, „elity“) a na straně druhé pasivní skupiny obyvatelstva („lidu“, „klientely“), která je objektem těchto modernizačních snah. Za tímto chápáním modernizace stojí idea lineárního historického procesu, který má mít své „kořeny“, „nositele“ a vývoj, který směřuje k ustavení určitého moderního fenoménu, například nacionalismu. Za „velkými“ strukturálními procesy moderny tak stojí jako aktivní činitel pouze úzká skupina „modernizátorů“, která prostřednictvím racionálně-účelového jednání, a to především ve sféře politické agitace, formuje („indoktrinuje“) pasivní vrstvy tradiční společnosti.³ Z argumentů, které byly proti takto redukujícím interpretacím vzneseny, bych jen pro krátkost uvedl, že se tím nejen zužuje tematický a interpretační horizont historického výzkumu a redukuje perspektiva historických aktérů,⁴ ale především dochází ke ztrátě možnosti interpretovat vznik „nového“ jako strukturálně neredukovatelného.⁵ Diskuse nad novými kulturními dějinami a speciálně kritika historické antropologie vůči těmto předpokladům přinesly přenesení důrazu na rovinu kulturních praktik, prostřednictvím níž se moderní sociální identity konstruují a která umožňuje alespoň do jisté míry

3 „Někteří z aktérů v tomto společném konání [jednání, v němž se zúčastnění lidé vzájemně účelově ovlivňovali s cílem dosáhnout společného úspěchu] sehrávali aktivní řídicí roli, jiní zase spíše pasivní úlohu, tj. podřízenou sociální roli.“ (s. 144). Přisuzovat širokým vrstvám venkovského a velké části městského obyvatelstva „podřízenou sociální roli“ jen proto, že se stali objekty národně-emanipačního diskurzu, považují za přinejmenším příliš zužující pojetí.

4 Srov. RICHARD VAN DÜLMEN, *Historická antropologie*, Praha 2003; *Dynamik der Tradition. Studien zur historischen Kulturforschung*, hrsg. von RICHARD VAN DÜLMEN, Frankfurt am Main 1992; WOLFGANG KASCHUBA, *Volkskultur zwischen feudaler und bürgerlicher Gesellschaft. Zur Geschichte eines Begriffes und seine gesellschaftliche Wirklichkeit*, Frankfurt am Main 1988.

překonat polaritu „velkých“ struktur a konkrétního jednání aktérů. V tomto směru je ale Štaifovi nutno přiznat pokus o zapojení širší perspektivy kulturních hodnot a kódů, a to prostřednictvím operacionalizace pojmu mentality.

Koncept mentalit zaznamenal ve své době neobyčejnou konjunkturu, až se mu podařilo dostat se do standardní pojmové výbavy historické vědy. Skýtá však několik problematických aspektů, na které ve 3. kapitole naráží i J. Štaif. Především je zde stále nevyjasněný vztah k pojmu kultury v širším slova smyslu. Jiří Štaif se v úvodu ke zmíněné kapitole nijak nepokouší o přesnější vymezení a spíše nereflektovaně kolísá v užívání rozšířeného pojetí „duchovní a hmotné kultury“ a užší, bližší nespécifikované oblasti kultury jako součásti triády sociální, kulturní a ekonomické sféry. Ani teze, že „duševní obzor a životní styl [sociálního a kulturního prostředí větších měst] vycházely zejména z hodnot biedermeierovské kultury“ (s. 80), nám zmíněnou souvislost bližší neobjasní. Nepřekvapí potom krátce zaznívající asociace s „hromadnou sociální psychologí“ (s. 81), jež spolu s definicí mentality jako „hodnotového rezervoáru“ situaci dále komplikuje a navozuje poněkud eklektický obraz fenoménu, který může být vším, ale také ničím. Dalším problémem pojmu mentalita tak, jak byl vnesen do historické vědy školou Annales, je nepochybně jeho svázanost s jevy „dlouhého trvání“, které se vážou především ke kategoriím tradiční společnosti. Tuto souvislost si Štaif explicitně uvědomuje, protože především koliduje s jeho základním výkladovým schématem „společenské změny“. Za motor změny považuje na jedné straně „společenský konflikt“, na straně druhé připouští možnost „kombinace různých společenských fenoménů a faktorů, jež mohou být poměrně dlouho paralelní a z nějakých důvodů se zauzly nebo protnou“ (s. 81–82). Následně však popírá, že by mezi společenským prostředím a mentalitou existoval jednoznačný příčinný vztah – „mění se do jisté míry souběžně“ (s. 82).⁶ Obtížnost úkolu spojit sociální prostředí, mentality a společenskou změnu, zvláště v období přechodu od tradiční k moderní společnosti, se podle mého názoru ukáže, přihlédneme-li k samotnému autorově výkladu ve zbylé části třetí kapitoly. Jako první ze třech sociálních „areálů“ je představena mentalita „venkovského prostředí“, která se pohybuje ve sféře vesnické „každodennosti“ (rodina, svátky, majetek, přírodní cykly, pověřivost), spojené s klasickými atributy tradičních mentalit „dlouhého trvání“. Řada formulací je přitom negativních,

5 Tento argument by vyžadoval vlastní rozsáhlý rozbor přesahující rozsah této recenze. Proto pouze odkážu na analýzu pojmu revoluce: SLAVOJ ŽIŽEK, *The Ticklish Subject. The Absent Centre of Political Ontology*, London-New York 1999.

6 O několik řádků výše však můžeme číst: „původní mentalita se při tom mění mnohem pomaleji. S jistým zjednodušením se dá dokonce říci, že do takto vznikajícího prostředí si [jednotlivci či skupiny, kteří nejsou v procesech společenské změny aktivními činiteli] přinášejí své „staré“ mentality“ (s. 81). Oba pojmy zjevně odporují autorově snaze o jejich zasazení do vzájemného poměru na půdorysu „změny“.

např. nedostatek vzdělání, omezený životní rozhled apod. Tím je připravena půda pro další oddíl, jenž zahrnuje zbylá dvě prostředí – „maloměstské a městské“. Prvně jmenované je spojováno především specifickými typy festivit, omezenými „kulturními aktivitami“ (divadlo) a „vyšší mírou vzdělanosti“. Městské prostředí je vázáno na biedermeierovský životní styl, který přes stále „opatrné chování“ zasahuje i omezeně do moderního veřejného prostoru („manifestace sounáležitosti“, „kávové společnosti“). Po tomto předvedení škály tří předbřeznových prostředí a jejich mentalit přistupuje autor k analýze „českého národního zájmu“, který má být svázán s mentalitou „obrozené elity“. Pozornost však není věnována změnám sociální struktury ve vztahu k problému mentalit; následuje popis cílů, jež si česká „intelektuální elita“ stavěla ve 40. letech 19. století,⁷ a vyjmenování spolků spojených s předbřeznovými Čechami. Modernizační aktivita je nesena pouze touto „novou“ elitou, přičemž mentalita jednotlivých sociálních prostředí zde hraje pouze roli pozadí, před nímž se tak děje „modernizační divadlo“. Není nutno dodávat, že pozadí může představovat pouze zcela pasivní prvek analýzy, která se tím stává do značné míry asymetrickou. Větší důraz na interakci, na relační charakter fenoménu elit, na mnoha místech knihy proklamovaný, ale nedůsledně praktikovaný, mnohdy ustupuje koncentraci na obsahovou analýzu názorů jednotlivců nebo na popis jednotlivých událostí.

Analýzy Jiřího Štaifa především ukazují, že konceptuální přístup k dějinám 19. století je možný a že fundovaná diskuse o nich je mezi českými historiky neobyčejně potřebná. Bez důsledného, tzn. teoreticky a metodologicky reflektovaného promyšlení interpretačních problémů českých dějin 19. století se totiž nepostoupí dál v překonávání zažitých výkladových schémat, která v českém historickém diskurzu cirkulují v některých případech v nezměněné podobě již století. V tomto smyslu je autorův přístup nutno hodnotit jako jednoznačně produktivní příspěvek k rozvíjení teoretického a konceptuálního myšlení v české historiografii.

Karel Šima

⁷ Ani na tomto místě nechybí pasáž věnovaná Karlu Havlíčkovi, který se v knize často objevuje, a to i na vcelku nečekaných místech.

Jiří Štaif, *Obezřetná elita. Česká společnost mezi tradicí a revolucí 1830-1851*, Praha 2005, Dokořán, 474 s., ISBN 80-7363-014-1

V české historické produkci je tzv. předbřeznové období českých dějin dlouhodobě popelkou. Zájem historiků o tuto epochu, z mnoha důvodů označovanou za období stagnace, je mnohem nižší než o dynamičtější změny probíhající v našich zemích ve druhé polovině 19. století. Zejména výzkum sociálních a politických dějin malým zájmem historiků o počátky procesů, naplno viditelných zejména v revoluci let 1848-1849, nesporně trpí. Z hlediska výzkumu sociální skladby společenských elit a jejich veřejné aktivity je absence soustavnějšího výzkumu v tomto období zvláště patrná, protože v sousedních zemích, především v Německu a Polsku, je první polovina 19. století předmětem mnohem intenzivnějšího zájmu a mezer v českém výzkumu je zvláště markantní. Snad každý historik zabývající se předbřeznovou érou potvrdí, že práce s prameny k sociálním dějinám a tématům na pomezí sociálních a politických dějin je zde zvláště obtížná: historik se potýká s problematickými statistickými údaji, materiály jsou v mnoha ohledech velmi torzovité a každý badatel musí pracovat z metodologického hlediska velmi kreativně a s velkou interpretační obratností.

V této situaci je nadmíru potěšující, pokud se přece jen objeví publikace s ambicí přenést do stávajícího výzkumu nové metody, pohledy a interpretace. Dlouholetý zájem Jiřího Štaifa o léta 1830-1851 nyní přinesl odborné i laické veřejnosti velmi zajímavé ovoce v podobě *Obezřetné elity*. Publikace čtenářům slibuje pohled do sociálních změn, probíhajících v české společnosti tehdy do značné míry v tichosti, pod uměřenou fasádou konzervativního režimu, odrazujícího obyvatelstvo od téměř veškeré veřejné aktivity, která bývá zejména německými historiky v liberálnějších a sociálně vyspělejších prostředí na západ od našich hranic vnímána jako nejvýznamnější indikátor intenzity modernizačních procesů na cestě od tradiční k moderní, občanské společnosti.

Štaif se vystavuje kritice volbou názvu své knihy. Čtenář se může oprávněně ptát, zda opravdu vystihuje hlavní výkladovou linii. Spíše se zdá, že jí autor postihl pouze jeden z faktorů aktivity české politické, kulturní a hospodářské elity a že svou tezi o „obezřetnosti elity“ sám v textu navíc několikrát úspěšně zpochybnil. I laik se může oprávněně ptát, v čem spočívala Havlíčkova obezřetnost, když se jeho hlavní důrazy opíraly o agilní nacionalismus a zvýšené občanské sebevědomí a když byly jeho aktivity zaměřeny na potírání tylovského buditelského „paradigmatu“ (s. 101-102). I u Palackého je zmíněn jeho „optimismus“ v pohledu na mul-